

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

SZILÁDY ÁRON

A BIZOTTSÁG ELŐADÓJA

ÖTÖDIK ÉVFOLYAM.

ELSŐ FÜZET.

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1895.

TARTALOM.

	Lap
A Pray-codex ügyében. <i>Széchy Károly</i>	1
Aranyos-rákosi Székely Sándor. Első közl. <i>Heinrich Gusztáv</i>	24
Codex-tanulmányok. <i>Horváth Cyrill</i>	56
Adattár :	
Egy magyar r. c. Rituale a XVI. századból. <i>Ráth György</i>	65
Egyleveles nyomtatványok s irodalomtörténeti adatok a kolozsvári reformátusok belső templomában. <i>Zoványi Jenő</i>	82
Jászay Pál naplója. Ötödik közl. <i>Czékus László</i>	95
A »Tudománytár« ante actái. Első közl. <i>Bárczay Oszkár</i>	109
Ismertetések, bírálatok :	
Zolnai Gyula. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Sz. Á.	116
Vegyes följegyzések	120
Irodalomtörténeti Repertorium. <i>Hellebrant Árpádtól</i>	126

—

Az Irodalomtörténeti Közlemények a Magyar Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából és kiadásában jelenik ugyan meg, de tartalmáért egyedül a szerkesztő felelős.

Szerkesztő lakása : *Halas.*

A PRAY-CODEX ÜGYÉBEN.

Egész ország az ezeréves ünnepre készül. A nemzet viharos élete történeti emlékeiben, vitézi ereklyéiben, az ész és erő annyi meg annyi alkotásában végig vonul majd lelkünk előtt a kiállításon. Kívánatos, hogy az ezer esztendő visszaverő képe minél teljesebb és minél fényesebb legyen. Az országnak ez a célzata, ez a törekvése lobban meg mostan bennünk is, mikor a régiekről emlékszünk, hiszen a magyar irodalom legelső két termékéről: a keresztyén magyar szellem diadalmas és dicsőséges megnyilatkozásáról írunk.

Ez a szellem kétségtelenül mindjárt az új vallás kezdetén, Szent István, az apostol-király idejében megszóllalt a nemzeti nyelven. Mert ha eleinte a keresztyénség és magyarság összeütközésben állt is, a mennyiben Kelet népének Nyugot fiai, a szláv, német, olasz szerzetesek, idegen ajkkal hirdették a szent-írás igéit, s a mennyiben az új vallás felcsapkodó lángbuzgósága a régi miveltség eredeti hagyományait, a pogány világ-nézet költői virágait kiméltlenül letarolta, sőt gyökerestül kiirtotta, pedig mit nem adnánk azért a magyar népdalért, melyen Gellért és úti társa, a királyhoz mentében, fölnevetett: — csakhamar összhangba kellett olvadnia, a keresztyén tanításnak deák helyett a nemzeti nyelvhez kellett folyamodnia, mert különben a nép egyetemébe be nem hatolt volna, ha magyar közvetítői és magvetői nincsenek. Ime, Gellértet is, a mint legendája ép oly vonzóan, mint meggyőzően beszél el, mikor Ajtony legyőzése után marosvári püspökségébe bevonult, már magyar nyelvű szerzetesek kísérték. A király meghagyására ugyanis az ország különböző monostoraiból *tíz* szerzetes csatlakozott hozzája, a Wion szövege szerint 12: Zoborról kettő, Pécsváradról kettő, Zalavárról kettő, Bakonybélből kettő és Pannonhalomról négy, valamennyi benedek-rendi pap, hogy a térítés tárasztó

és feláldozó munkájának osztályosai legyenek, közülök heten, név szerint Albert, Filep, Henrik, István, Konrád, aztán Krátó és Taszilló, sőt, úgy látszik, még nyolczadikul Walther is, nemcsak tanult férfiak voltak, de magyarul is ügyesen beszéltek. S mindenütt a püspök előtt jártak, minden helységbe, a hova ő jövendő vala, előre mentek, hogy hirdessék az igét és kereszteljék a népet: úgy hogy általok tért meg az egész csanádi egyházmegye. Mig egyszer aztán harmincz keresztyén férfiú jött a püspökhöz, hogy gyermekeiket fogadja el és neveltesse azokat is papokká, a mit készségesen teljesített. Walther keze alá adta őket, egy erre alkalmas házba, hogy a gramaticában és zenei tudományban kimivéldjének. A mikor a nemesek és országnagyok előhaladásukat látták, fiaikat szintén Waltherhez vitték, hogy a tisztességes tudományokban tanítsa őket. S ezek lőnek Szent György monostorában a legelső kanonokok, kiket a püspök a legenda szerint a legnagyobb szorgalommal nevel vala, minthogy nem idegenek, hanem hazafiak voltak, hogy általok isten egyháza még inkább megerősüljön. A nemzet története fényesen bizonyítja, hogy reményeiben nem csalatkozott!

Ha már most a velencei Gellért is *magyar papok, magyar szónokok* képzésére és szerzésére fordítja fő figyelmét: nyilván következik, hogy *a magyar egyházi beszédnek* már szent István korában virágoznia kellett, hiszen minden újabb nép fejlődésében anyanyelvének irodalmi művelése a keresztyénség befogadásával kezdődik. S Toldy Ferencz valóban a Gellért első társait, kik tudományos férfiak s a magyar nyelvben jártasok voltak, mint híres magyar hitszónokokat emlegeti. Sőt nyilván következik, hogy a magyar egyházi irodalomnak egyéb ága is megzsendült, s a keresztyén vallás terjedésével és megerősödésével növekedett. A legelső esztergami zsinatnak, melyet Lőrincz érsek 1105-ben vagy 1106-ban tartott, különböző végzései közt ott van az a határozat is, hogy a nagyobb egyházakban minden vasárnap fejtegetendő a *népnek* az evangéliom, az epistola és a hitvallás, a kisebb egyházakban meg a hitvallás és az úr imádsága; már pedig a népnek, a *magyar* népnek a keresztyén tanítás elveit és igazságait más-ként, mint magyarul fejtegetni nem lehetett; ott van viszont az a tilalom, hogy semmi oly iratot olvasni nem szabad, melyet előbb a megyés püspök helyben nem hagyott; már pedig a helybenhagyásra a bemutatás, a bemutatásra a megalkotás szükséges vala;

mert semmi sem valószínűtlenebb, mint az a föltevés, hogy a magyar keresztyén papság több, mint egy századon keresztül csupa idegen termékek merő másolatából táplálkozott volna. A fejlődés természetes törvénye tanítja, hogy abban az egyetemes megújulásban, melyben Szent István nemzete részesült, a magyar szellemnek nemcsak meg kellett újhódnia, de a megújulás irányában meg is kellett nyilatkoznia; mert az egyház annyi ezer anyagi igényének kielégítése, famivű vagy emlékszerű építkezéseinek rohamos fejlesztése, az első apostolok lángoló buzgósa mellett a lelki szükségletek gondozása el nem maradhatott. A szent István és szent László századának keresztyén magyar papja, kinek egész lelke lobogott még az új eszmék ragyogó világában, egész szíve lázas áhitattal sovárgott még a megigazulás reményében, hevüléseinek, töredelmeinek, virrasztó aggodalmainak és esdekléseinek, benyomásainak és elmélkedéseinek nem egyszer önkénytelenül, a belső vívódás erkölcsi kényszere alatt, maradandó kifejezést adott; még többször a tértítő rajongásából, a maga üdvére és mások javára, egyenesen a siker célzatából irogatott. Gellértről a legendairó, a ki valószínűleg Walther mester,¹ fölemlíti, hogy a mikor Imre királyfi nevelése után a bakonybéli remeteségbe visszavonult, szent gyakorlatokkal és könyvek írásával foglalkozott; s a mikor püspök korában egyházmegyéje községeit kis szekeren beutazta, rendszerint e művein javíttatott. Tudjuk ugyan, hogy ezek latin nyelven szóltak, hisz legalább egy részük mai napig reánk maradt; de bizvást elhihetjük, hogy a bakonybéli monostorban, mint a Benedekrend egyik főhelyén, akadtak olyanok, kik azokat magyarul megszóllaltatták; hiszen Crató és Taszilló is, vagy Wion szerint Walther, kik innen püspökségébe kísérik vala, tanult férfiak voltak és magyarul ügyesen beszéltek. Mert a Gellért írósa nem volt és nem lehetett az egyetlen példa; hiszen a helyzet természetes követelésénél fogva megfogant az írás és fejelezett tovább fordításokkal, átdolgozásokkal, eredeti alkotásokkal, előbb az egyházi, majd a nemzeti nyelven, mert a papság annyira elmagyarosodott, nyelvünk a keresztyénségen annyira elhatalmasodott, hogy a legelső esztergomi zsinatnak már végzésileg kellett elrendelnie, hogy a kano-nokok a kolostorokban, a lelkészek az egyházakban latinul beszél-

¹ *Dr. Karácsonyi János*: Szent Gellért, csanádi püspök élete és művei. Budapest, 1887. 274—275 l.

jenek. Sőt már Gellért idejében, az apostol-király uralkodása alatt, a mint kiemeltük, az új vallás magvetőiben a nemzeti nyelv ismerete annyira meggyökeresedett, hogy a püspök tíz papja közül hét vagy nyolcz jól beszélt magyarul, s a püspök maga is legalább jól értett.

Mert mi egyszerűbb és elfogadhatóbb, mint az az állítás, hogy Gellért annyi esztendőn keresztül a királyi udvarban és bakonybéli monostorban megtanulta nyelvünket, bár később is latinul írt és latinul szónokolt? Maga a legendája nyilván tanuskodik mellette azzal a bájos részlettel, mely a keresztyénség első félszázadából nemcsak egy vonzó idyllt örökít meg, de a magyar népdalnak szavahihető emlékezetét is fentartotta.

Gellért egyszer a királyhoz utaztában valami erdővidéki kis faluban állapotodott meg, a hol megszállt. Éjfél tájban egyszerre malomzörgést hall, pedig másszor ott malmot nem látott, s csodálja vala, hogy az miként lehet? S mindjárt dalolni kezdte az asszony, ki a malmot húzza vala. A püspök pedig csodálkozva mondja társának: »Walther, nem hallod-e a magyarok dalát?« S mindketten nevetnek az *ének szövegén*. S minthogy a malmot csak egy asszony húzta kezével s az ének igen hosszan nyúlt, a püspök pedig e közben már ágyába feküdt, ismét elmosolyodva monda: »Walther, mond meg nekem, miféle dallam ez, ki az, a ki énekével félbe hagyatá velem az olvasást?« S az monda: »Ez egy ének dallama, az asszony, a ki dalolja, annak a gazdának a szolgálója, a kinél megszálltunk, és ura gabonáját őrli most, mikor másféle malmot a vidéken teljességgel nem találhatni.¹

A min a püspök és társa nevettek, Szabó Károly szerint *az éneké*, a mi éneklés is lehet, Horváth Mihály szerint az *ének tartalma*, a mi csak a szövegre vonatkozik. Első esetben a püspöknek nem kell épen magyarul tudnia, a másodikban okvetetlenül kell értenie. Az eredeti: riserunt ambo isto carmine, a Horváth fordításának felel meg, mert a carmen mindég a verset és sohasem a dallamot jelenti.²

Annyi bizonyos, hogy a keresztyénség megalapítása másként,

¹ Szabó Károly: Emlékiratok a magyar keresztyénség első századából. Pest, 1865. 74. l.

² Batthyányi Ignác: Sancti Gerardi episcopi chanadiensis scripta et acta, hactenus inedita Gyula-Fehérvár, 1790, 338 l.

mint a nemzeti nyelv segítségével nem történhetett, mert ez a heves és lobbanékony nép, mely az idegen vallás ellen a nemzeti vallás érdekében, Endre és Béla korában ismételve lázongott, oly gyorsan és egyetemesen meg nem térült volna: s az is bizonyos, hogy ennek következtében a keresztyén magyar irodalom már szent István alatt megindult, a második és harmadik emberöltővel már megerősödött, s a század végén a legtöbb magyar egyháznak már bírnia kellett az isteni tiszteleten használandó vallásos művekkel; mert a mint a pécsváradi apátság ismeretes oklevele feltünteti és bizonyítja, a misemondó ruhák, palástok, oltár-szönyvegek, füstölők mellett az egyházi könyvek beszerzésére is kiváló gond irányult. Bár e könyvek eleinte kizárólag latinok, de később, a természetes szükség követeléseinek hódolva, magyarul is megszóllaltak; legalább az Úr imádsága, a hitvallás, az evangéliumok, epistolák, zsoltárok és szent énekek csak a nemzeti nyelven hatolhattak be a nép szívébe; s a beszéd és fejtegetés a magyar egyházakban csak a nemzeti nyelven folyhatott. Sőt azt hisszük, hogy bizvást föltehetjük, mikép a legtöbb egyháznak mielőbb megvolt a maga mise- és szertartáskönyve is magyar részletekkel vagy magyarra való utasításokkal, a minők a Pray-codexben is találhatók. Ocskay Antal püspök két ilyen helyet fedezett föl különböző intézkedései közt. A virágvasárnapi isteni tiszteletnél és annak rendjénél ez az utasítás fordul elő: Az evangélium olvasása után legyen *beszéd a néphez*. A feltámadás ünnepének szertartásai végén pedig ez az intézkedés következik: Aztán ének legyen, dicséret az Úrnak, majd *beszéd a néphez*, aztán béke adandó a népnek! Természetes, hogy a magyar néphez csak magyar beszédet intézhettek, a mikor a tolmács közvetítésének ideje már lejárt: de sajnós, hogy az illető alkalmi beszéd példánya mind a két helyen hiányzik. Pedig kétségtelen dolog, hogy ilyeneknek lenni kellett, hisz a Gellért életírásainak feljegyzései, az esztergomi zsinatnak végzései, s a Pray-codexnek eme helyei világosan és nyíltan hirdetik, hogy az egyházi beszéd minden faja virágzott.

A virágzásnak ez első időszakából mégis nem maradt reánk több, mint a *Pray-codex Halotti Beszéde és Könyörgése*, a mi keresztyénségünk első irodalmi alkotása. Az egész emlék összesen csak 274 szót foglal magában; de végtelenül értékes, mert régi nyelvünk egész szelleme, szerkezete, ereje kisugárzik soráiból. Az Árpádok magyarsága még a maga eredetiségében szóllal meg benne: de már a nyugati művelődés behatásának bélyegével. Az

ősi szókincs annyi érdekes maradványa mellett már ott vannak az új élet követelte szükség kölcsön-szavai, minden hangilleszkedés nélkül, idegen és csiszolatlan alakjokkal, az első érintkezés közvetlen hagyományaiként; de gondolkozása és észjárása hamisítatlan, az egyszerű ember jelentős és magvas beszéde, melyet a tudás, művészet, mesterkélés és szenvelgés természetes törvényeiből még ki nem forgatott. Valóban, ma is meglep bennünket nyelvének az a rövidege, mely nemcsak a fölös névelőt, kötőszót, igekötőt és birtokos ragot többször szerencsésen mellőzi, de a gondolatot is tömöttebbé, kifejezőbbé, nyomatékosabbá és tartalmasabbá teszi, mikor a Halotti Beszéd írója a tárgyi mellék-mondatot egyetlen elvont főnévbe foglalja be; ma is meglep előadásának az a hatássósága, mely az egyszerűséget erővel, a hitet meggyőződéssel, a gyakorlati tanítást magyaros józansággal kapcsolja össze, melyben mintha a keresztyén megadás gyöngéd mélabújának és az emberi sors végzetességébe való elszánt belenyugvás férfias fájdalomának hangja csendülne meg, mintha annak első kezdeties megnyilatkozása volna! A Halotti Beszéd fukarszavú, egymáshoz sorakozó, velős mondataiban oly közvetlenül érint, a mikor Ádám paradicsomi laktáról, Isten tilalmáról, annak feledéséről, az ördög incselkedéséről, az első emberpár bünbeeséséről, mely nemcsak magának, de egész fajának halála lőn, Isten haragjáról, a sors kikerülhetlenségéről, s a kegyelem és bocsánat szükségéről beszél, minden vonás egy mondat, minden mondat a végzetes esemény egy mozzanata szemléletesen, határozottan, csattanósan kifejezve! S ha bele-illeszkedünk a korba, melyben a keresztyénség emez egyetemes eszméi nálunk még újak voltak, a nemzet lelkében talán a pogányság szivós hagyományai miatt csak félvilágossággal derengtek, — könnyen elképzelhetjük a közönséget, a mint a súlyos szavakat majd megindulással, majd döbbenéssel hallgatja vala. Nyelvünk e legelső összefüggő emléke, keresztyénségünk e meghatározó irodalmi alkotása a maga nemében igazán becses és érdekes alkotás, s nem csodálkozunk rajta, ha egy Gyarmathy, egy Révai, egy Kazinczy, egy Toldy lelkesedve dicséri; ha egyik újabb ismeretője benne fedezi fel a nemzeti szellemet, mint keresztyént, a magyar írói stíl természetét, noha még embriójában, benne látja visszatükröződni nyelvünknek azt a korát, mikor az általános még mentől kevesebb abban.¹ »E rövid, sokszor majdnem tagolhatatlan

¹ Széchy Károly: A Pannóniai Ének. Budapest, 1893. 57—58 l.

szerkezetekben, mondja, a jól elrendezett gondolatok bősége összeszorúl, mint valami trombitában, és a stil maga teljesen magyaros, mint a népmesék előadás-módja.«¹ Hozzája fűződik nyelvünk történeti ismerete, történeti nyelvtudományunk megalapítása; s rajta épül egy nagy és gazdag irodalom, melynek immár több mint százhusz esztendőös fejlődésére, s e fejlődés folyamatában a tudományos nyomozás és feldolgozás számos maradandó termékére hivatkozhatnak.

Mert alig fedezi fel és mutatja be *Pray György*, a szerencsés kezű kutató 1770-ben e legrégebb és legbecsesebb emlékünket pár első sorának közlésével,² s alig mondja ki keletkeztéről, hogy a XII. század végéről vagy a XIII. elejéről való: — fejtegetése és taglalása azonnal megindul, *Sajnovics János* a maga nagyhirű *Demonstratiójában* a Halotti Beszédet legott, még abban az esztendőben, kiadja a *Faludi Ferencz* olvasásával együtt.³ Faludi, mint költő és elbeszélő, az élő magyar nyelv egyik mestere volt ugyan: de sem nyelvünk történeti alakulásával, sem a rokon nyelvek tanulmányával nem foglalkozott, ennél fogva kísérlete merő találgatáson alapszik. Helyesebb és biztosabb nyomot követ maga Sajnovics, ki a *feleym* és *isemuc* szókat a lappal veti össze, s ezzel mind a magyar-ugor összehasonlító nyelvészetre, mind ez emlék sikeresebb búvárlatára megadja az igazi újjmutatást. *Cornides* mégis, ennek ellenére, a mikor 1773-ban Pray közli vele a beszédet és könyörgést, a magyar irodalom e jellemzetes nyitányának sem fontosságát, sem szépségét föl nem ismeri; a *milost* és *bratym* szókon fennakad, s az egészet valami tót pap szüleményének és a XV-ik század maradványának hiszi.⁴ Pray melegen és határozottan védelmére kel; szerinte az emlék *régibb* is lehet, a XII. század elejéről vagy a XI-ik század folyamáról; s nem érti, hogy Cornides miként tarthatja tót barát irásának? Annyi bizonyos Pázmány Péter jegyzetéből, hogy a codex egykor a budai káptalan tulajdona volt, s a nagy bíboros ajándékozta a pozsonyi káp-

¹ *Horváth Cyrill*: Nemzeti irodalmunk a reformációig. Budapest, 1892. 23—24 l.

² *Pray György*: Vita S. Elisabethae, nec non B. Margaritae virginis. Nagy-Szeben, 1770 249 l.

³ *Sajnovics János*: Demonstratio, idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Nagy-Szombat, 3—8. l.

⁴ *Révay Miklós*: Antiquitates Literaturae Hungaricae. I. Pest, 1803. 337—339 l.

talannak. Néhány év mulva, 1782-ben, *Koller József*, a pécsi püspökség nagyérdemű történetírója, kivonatosan az egész misekönyvet megismerteti, s lenyomatja belőle első kötetének függelékei közt az esztergomi zsinat végzéseit és némely bőjtök vörös betűit, a kalendáriumot és könyörgést, mely nála jelenik meg először. A codex ellenmondó adatainak kritikai taglalásából arra a meggyőződésre jő, hogy az nem készülhetett sem 1192 előtt, mert a László király szentté avatásáról megemlékezik, sem 1210 után, mert krónikája II. Endrének csak 6 esztendei uralkodást számít.¹ Utána, 1785-ben, gróf *Batthyányi Ignác* szól a kérdéshez, s a codexet *boldvai misekönyvnek* nevezi el, mert benne 1203-ról Keresztelő szent János boldva-melléki monostorának leégése föl van jegyezve. Az ő véleménye szerint a XII-ik századból származik. Majd *Pázmány Sámuel*, ki a Halotti Beszédet és Könyörgést a következő évben újra közrebocsátja, folytatja tovább a vizsgálódást, kizárólag a nyelv tekintetében. Sem maga, sem munkája nem nevezetes; de figyelemre és fölemlítésre méltó azért, mert a *feze* szót ő egyezteti először a fészekkel, s az *achscin* szót ő veti össze először az akkával: s az egész emléket a régi török-finn keverék-nyelvjárás maradványának vallja, a mely nyelvjárás az Árpád seregéhez csatlakozó kiewi kunoknak a nemzetbe vegyüléséből támadt. Már *Gyarmathy Sámuel*, 1794-ben, főleg az emlék nyelvének hatásosságára, stíljának egyszerű szépségére fordítja szemét, s az ősi magyarságot ezen az alapon az újabb fölé emeli; míg viszont a *Debreczeni Gramatica* írói 1795-ben épen magyartalansága ellen beszélnek, mert kölcsön-szavaiból és nem-illeszkedő névragjaiból merészen azt következtetik, hogy a Halotti Beszéd és Könyörgés szerzője magyar nem lehetett, hisz az a »kemény és gyöngye magánhangzókat« össze nem rakta volna. *Sándor István* a maga Sokféléljében ismételve felszólal balitéletök eloszlátására s ép oly eszesen, mint alaposan érvel ellenök a Pesti Gábor Új testamentumából, Szent Margit életéből és a Névtelen elbeszéléséből merített példáival és adalékaival; de mind ez a felszólalása inkább csak alkalmi megjegyzés, mint tüzetes fejtegetés.²

¹ *Koller József*: Historia episcopatus Quinque ecclesiarum. Pozsony, 1782 382—416 l.

² *Döbrentei Gábor*: Régi magyar nyelvemlékek. Buda, 1838. 6—10 l.

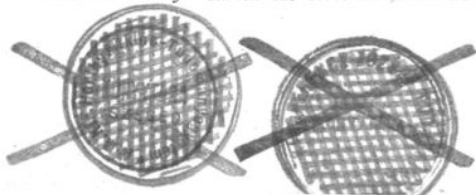
A tudományos kutatás ily állásában, az ingadozó és össze-
 ütköző vélemények ily erjedése közben áll elő *Révai Miklós*
 1803-ban az *Antiquitates* első kötetével, mely e régi emlék
 magyarázatában régi nyelvünk egész rendszerét kifejti és újra
 alkotja. E munkájában bámulatos tudása, különösen gazdag nyelv-
 ismerete, hazafias lelke tüzes rajongásával és lángesze sugalma-
 zásával egyesül és működik közre, hogy korszakos sikert és jelen-
 tőséget biztosítson számára.¹ Valóban, nem ok nélkül állítja Bánóczi
 József, hogy soha eleddig Magyarországon még nem jelent meg
 mű magyar embertől, mely eljárásában oly módszeres, fejtegeté-
 seiben oly alapos, s eredményeiben oly örökbecsű volna, mint
 Révainak a könyve.² Nemcsak a Halotti Beszédet és Könyörgést
 világítja meg vele, de világító szövétneket visz nyelvünk egész
 történeti fejlődésébe, változatos multjába; s ily módon megalapítja
 a *történeti nyelvtudományt* öt évvel a Schlegel Frigyes, és tizen-
 hattal a Grimm Jakab föllépése előtt; ime, ez emlék segítségével
 a magyar tudomány útát jelöl az európai tudománynak.

Természetes ennél fogva, hogy ez emlék igazi magyarságá-
 nak és alapvető fontosságának megállapítása után már most az
 egész codex keletkezésének *korára* és *helyére* kiterjeszkedik a
 tüzetes kutatás, hiszen mindezt Révai alig érintette; pedig minél
 korábbi időben készült a codex, annál inkább emelkedik a Halotti
 Beszéd és Könyörgés úgyis kifejezhetetlen értéke, annál inkább nő
 ama hely dicsősége, melyhez a nemzeti irodalom kezdete fűződik.

Horvát István, a nagy mester hűségese tanítványa az első,
 ki 1835-ben beható oknyomozással kísérti meg a kettős kérdés
 megoldását. Mint Batthányi Ignác, a tudós erdélyi püspök, ő is
 a Keresztelő szent János boldva-melléki monostorának adatára
 épít, mely nemcsak a krónika, de az egyik húsvéti tábla följegyzé-
 sei közt is előfordul; míg a misekönyvben található imádságok,
 utasítások és áldások hasonlóképp monostorra, még pedig a szent
 Benedek-rend monostorára utalnak. Ez a monostor a Boldva vize
 mellett feküdt, tehát a borsodmegyei Boldva faluban nem lehetett,
 mert akkor a »monasterium iuxta Bolduam situm« kifejezés hely-
 telen volna; hanem gyanítása szerint feküdnie kellett épen ott, a
 hol ma a Keresztelő szent János *jászói* monostora áll, a Boldva

¹ *Révai Miklós*: *Antiquitates Literaturae Hungaricae*. I. Pest, 1803.

² *Bánóczi József*: *Rávai M. élete és munkái*. Budapest, 1879. 297 l.

vize tőszomszédságában, Abaúj vármegyében. A misekönyvben ugyanis több halott elmulásának napja föl van jegyezve: február 18-ára be van írva: Obiit Simeon abbas, márczius 12-ére pedig: Obiit Ponetus praepositus; a mi arra mutat, hogy a misekönyvet oly helyen használták, hol előbb apátok, utóbb prépostok uralkodtak. Ez a hely *csak* Jászó lehet, hol előbb a benzés, aztán a praemontrei rendnek volt monostora; mert hogy a leégett házat később újra fölépítették, bizonyítja a misekönyv amaz adata, mely szerint 1228-ban *ezt a templomot* Jakab nyitrai püspök fölszentelte. Ebben az időben települhetett bele a praemontrei rend, mert a katolikus egyház története szerint a benedekesek birtokaiba a fejedelmek nem egyszer más szerzeteseket helyeztek, II. Endre király különösen praemontreieket, kiket melegen pártolt. Jászó mellett szól a Keresztelő szent János cím, a Boldva vize szomszédsága, a vidék *palócz* és *tót* népe, minek befolyása a Halotti Beszéd és Könyörgés nyelvében fölismerhető. S ha Jászón, a mi igen hihető, *jász* nép lakott, akkor legelső irodalmi emlékünkhöz a *jász nyelv maradványa*. A mi keletkezésének korát illeti, Horvát nem osztozik a Koller érvelésében, mert a misekönyv imái László királyt boldognak emlegetik és szentnek csak a veres betűs cím és a kalendáriumi bejegyzés nevezik, a mi nyilván későbbi kézírása; mert 1210-re a codex egy jóslatot foglal magában, mely szerint az Anti-Christus eljövend s a világnak az emberiséggel vége lesz. A boldog kifejezés rend szerint jóval a szentté-avatás előtt divatozott, a jóslat *csak* az esemény bekövetkezése előtt jövendölhetett, a mire vall itt a mellé rajzolt intő és figyelmeztető jel is. Az Endre király uralkodásának 6 esztendőben való számítása utóbb kelhetett. S nem osztozik a Révai okoskodásában sem a korra nézve, mert ő merőben a Schwartner általános tétéleire támaszkodott. Az ő véleményeként a codex századát a kalendárium és krónika közt eső husvétii tábla határozza meg, mely 1151-től 1183-ig sehol be nem írja az 1300-ig vezetett évek mellé mely napra esik a septuagesima-vasárnap és mely napra a húsvét, míg 1183-tól 1281-ig veres betűvel mindenütt gondosan bejegyzik, sőt a septuagesima-vasárnapot 1297-ig folytatja. Az ilyen husvétii tábla mindég a jövő használatára készült: így ezt az illető szerzetes 1182-ben vagy 1183-ban állította össze. Mellette bizonyít, hogy a második húsvétii táblán mind III. Béla király bejövetele 1171-ben, mind halála 1196-ban meg van említve:

ennélfogva a misekönyv III. Béla uralkodása alatt keletkezett. Minthogy pedig a Halotti Beszéd és Könyörgés írása szerinte a misekönyvével azonos, ennek is Béla király korában, *mindenesetre 1182-ben vagy 1183-ban kellett készülnie.*¹

Horvát után *Döbrentei Gábor* foglalkozik 1838-ban részletesen a codex történetével.² Mindenek előtt kiemeli, hogy a codex különböző, legalább 50 kéz írása, a mint Jerney Jánossal együtt megállapította. Egyes darabjai kézzől-kézre jártak és szálltak, míg aztán együvé kerültek. Kötése később történt, minek bizonyosságául szolgálhat, hogy benne a szélbetűk 29 levelen el vannak metszve, így a *Latiatuc* L betűjének felső vége is. Jászón nem keletkezhetett, mert itt az oklevelek kétségtelen tanuskodása szerint benedek-rendi monostor soha sem volt. Ellene szól a *taksonyi* egyház fölszentelése is november 14-én, ugyanazon napon, a mikor a Keresztelő szent János templomának fölszentelése volt. Az ő fejtegetése szerint a codex a margit-szigeti dömés apáczáké lehetett, kiknek birtokához tartozott Taksony is a soroksári Duna balpartján. E szigeten éltek cistercziták, praemontreiek, majd dömések, pálosok, ferenczesek: a míveltség telepe volt itt. Királyok, király-asszonyok gyakran látogatták, előkelő házak gyermekei, a mint szent-Margit legendája beszéli, rendszeren ezen a helyen nevelkedtek. *Döbrentei* megkíséرتi a codex női nevei közül némelyeket a Margit életrása női neveivel egyeztetni: de minden elfogadhatóbb eredmény nélkül. Annyi bizonyos, hogy a kalendárium szerinte külön magyar munka, mert László király ünnepén kívül, melyet a martyrologium a XIV-ik század előtt nem említ, magában foglalja az 1092-ikbeli törvények I. könyve 37 és 38. szakaszaiban kijelölt ünnepeket is vörös betűvel. S eredetét majd a budai Felhéziven a Szent János lovagjainál, majd az abaujmegyei Széplakon a Benedek-rend tagjainál keresi, mert benne 1143-ból az az adat is előfordul, hogy a széplaki egyházat a Boldogságos szűz Mária tiszteletére az igen dicsőséges Géyza király uralkodása alatt Martirius püspök szentelte föl, a ki állítólag az egri egyházmegye feje. Az adat két kifejezése, a király és püspök jelzője: *gloriosissimus* és *venerabilis* arra mutat, hogy még élünkben kelt; a két hely közelsége meg azt világítja meg, hogy a széplaki benedekes barát miatt

¹ *Horvat István*: Tudományos Gyűjtemény. 1835. I. k. 107—115 l.

² *Döbrentei Gábor*: Régi magyar nyelvemlékek. Buda, I. 1838. 18—72. l.

érinti csak röviden a jászói monostor elégését. Mert ugyis tudta. Azonban megfejthetetlen kérdés, hogy ha a széplaki templomot 1143-ban az *egri* püspök szenteli fel, 1228-ban a jászói egyház felszentelésekor miért szerepelne Jakab, *nyitrai* püspök, holott ez is az *egri* egyházmegyéhez tartozott, melyet ebben az időben II. Cletus igazgatott? Különbözik ez a Jakab, *nyitrai* püspök emeltette 1224-ben a Trencsén város közelében levő szkalkai benedekes apátságot; s még megvan III. Gergely levele hozzája, 1227-ből, melyben meghagyja, hogy a benedekesek Salai Mária-egyházát szentelje föl, a mit a váci püspök elmaradásával végezhetett, éppen a taksonyi egyház fölszentelésének napján. Döbrentei azonban megállapítani nem tudja, hogy ez a Sala hol van: ha valjon nem a trencsénmegyei Szkalka vagy a pozsonymegyei Sellye értendő-e alatta? Ebben az esetben a kalendarium Nyitrán vagy Pannonhalmán készülhetett. Van a codexben második husvéti tábla is, mely 1171-en kezdődik, hol mindjárt be van jegyezve a septuagesima és husvét is; ennek írása Döbrentei szerint fölöttebb hasonlít a Halotti Beszéd és Könyörgés írásához, minél fogva ez szintén 1171-ben készült, latin eredetije azonban már a kereszténység első idejében keletkezhetett; sőt a magyar eredeti is, mert a Pray-codex szövege csak másolat, sokkal régiebb 1171-nél, valószínűleg még szent István korából való; mert az efféle beszédnek, éppen úgy, mint a Miatyánknak, Hiszekegynek, Tíz parancsolatnak, már az ő uralkodása alatt meg kellett lennie, hiszen a pannonhalmi halotti beszéd és könyörgés példáját csak nem küldözgették szertesét; — mássát vették vagy mást írtak helyette. Annyi bizonyos, hogy nem a palócz-nyelvjárás terméke, mert a Szeder Fábián és Szabó István átírása lényegesen különbözik tőle. A Döbrentei tanulmánya erre nézve végleg eldöntötte a kérdést.

De maga is érezhette, hogy vizsgálatainak eredménye nem tisztázza teljesen a codex keletkezésének korát és helyét, még kevésbé egyes szakaszainak eredetét: azért felszólította *Ocskay Antal* püspököt, hogy egyháztörténeti szempontból kutassa át. S. Ocskay meglepő következtetésekre jut. Az ő meggyőződése szerint nem egy időben keletkezett, mert íróhártája és írása is különböző; némely szakasza, hajdani antiphonák, lectionáriumok, graduálék és cantionálék kisebb negyedrétre szeldelt maradványa, mire mutat a régi kötésnek számos nyoma, a levelek rendetlen vágása és átluggatása, némely helynek régiebb írása, a minő

rescriptus codexben mindig található. Ilyen régibb lectionariumok és cantionálék csakugyan vannak benne. A kalendáriumnak sok jellemző és eligazító vonása akad. Így különös, hogy a hónapok nevei mind betűzöttek benne, mint a szent Hieronymus-féle és a d'Achery ismertette IX. századbeli kalendariumban, minél fogva e szakasz ritka régiséget árul el. E mellett bizonyít az is, hogy némely ünnep, mint az Egybetalálkozás és Gyertyaszentelő Boldogasszony napja: Ypapanti domini és Purificatio S. Mariae néven szerepel, mely később a használatból kiveszett; hogy a napkör jegyeit Hypocrates után pontosan beírja, ellenben az indictiókat, a tizenötéves fordulókat elhagyja, a mi III. Béla korában terjed el. Krónikája ugyan legrégebb krónikánk, de mégis másolatnak tetszik különböző időből, mert csak 997-től, szent Adalbert püspök halálától 1145-ig írja az első kéz, s 1156-on, tizenegy esztendőt átugorva, folytatja a másik 1203-ig, a boldvamelléki kolostor leégéséig. Mísei praeparatiója az öltözetek és díszjelek szerint főpap mondotta miséhez tartozik: a püspöki áldások mégis hiányoznak belőle, a mi érthetetlen. Az egyházi időbeli misék szakasza ismét ritka régiségre vall, mert kezdetük nem az advent első vasárnapjára, hanem a karácsony böjttjére vagy vigyázatára esik, a mint hajdan az egyházi esztendő volt; mert a böjt második vasárnapjának könyörgésének címe is: Dominica vacat, csak hajdan divatozott. Különben érdekes a pünköszt vigyázatára szóló négy szent leczke és négy imádság rendje, mivel azokat a szertartásokat érinti előbb, melyek káptalanbeli egyházakat illetnek, a szerzetes egyházakbeli szertartások pedig csak utóbb, mellékesen jönnek, a miből nyilván következik, hogy a misekönyv nem lehetett kizárólag szerzetes rend tulajdona; míg az utána való szakasz, mely különösen magyar szentek miséiben gazdag, határozottan a benecézésekre utal, szent Benedek, Keresztelő szent János, s más oly szentek miséinél fogva, kiket főleg ez a rend tisztel vala; sőt a halotti szertartás menete is, melyben a mi beszédünk és könyörgésünk szövege fenmaradt, szerzetes eltakarítására szól; mégis később oly könyörgések akadnak benne, mind a két nemre, melyeket a székes és falusi egyházak használtak, a mi megint érthetetlen. Különben e szakasz adalékai közt megvan a könyörgés latin eredetije és a beszéd latin példánya. Csak példánya, mert a magyar magasabb felfogással készült; azért inkább eredetinek, mint fordításnak vehető; a latin csupán a szónok lelke előtt lebeghetett

A codex végén, az utolsó szakasz előtt, a teljes misekönyvön kívül van még egy töredékes is, különböző szentekért való misekönyörgésekkel.* E töredék egészen elüt a teljes misekönyvtől, mert nemcsak betűi nagyobbak és vastagabbak, de több oly szent miséje is fordul elő benne, mely ott nem található. Érdekes, hogy több oly szent nevét, kiknek tiszteletére a töredék könyörgéseket tartalmaz, a kalendárium vörös betűvel megjelöli, a mi arra val-lana, ha írásuk és minden nevök megegyeznék, hogy ez a két darab egy helyen fogant. Az utolsó szakasz elegendő gyűjtemény: szent leczkék Ezékiel profétából, a Bölcsesség könyvéből, János és Márk evangéliumából szent Hieronymus magyarázataival egyetemben, aztán könyörgések, melyek mai nap is ismeretesek és használatosak a római misekönyvekben, szerzőjük *III. Incze*, ki 1198-tól 1217-ig uralkodott. Előttük ez a jegyzet olvasható: »Has orationes composuit apostolicus et *dicit saepius*.« A mi arról tanuskodik, hogy a buzgó barát még a pápa életében írta be őket.

Már most Ocskay mindezek mérlegeléséből arra a megállapodásra jut, hogy a codex egyes szakaszai ritka régiséget árulnak el, például hangjegyei határozottan a XII. századból erednek: mind a mellett a misekönyv szerkesztése nem esett László király szentté avatása előtt; mert a reá vonatkozó bejegyzésben: »1192. Elevatio Ladislay B. S.« a két utolsó betű nem a beati és sancti rövidítése, az S. sem a B. gyors helyreigazítása, mintha a beiró barát a királyt előbb boldognak, aztán szentnek mondaná: hanem egyszerűen a *bis-sextilis*, a szökő év jelzése, melyet a két husvéti tábla soha sem feled el. A XIII. század elején már minden esetre közkezen forgott: s úgy látszik, hogy nem szólt kizárólag szerzetes rend, a benczések számára: de nem készült kizárólag valamely székes vagy falusi egyház részére sem, mert szembeötlő ellenmondásai vannak. Annyi kétségtelen, hogy oly helyen éltek vele, a hol *Keresztelő szent János egyháza, benne a szent kereszt oltára* és szent Margit kápolnája volt. De hol? Biztosan nem felelhet.¹

Négy évtized mulva, 1877-ben, *Fejérpataky László* veszi újra a kettős kérdést taglalás alá. Fejtegetése szerint a codex adalékai közt a Halotti Beszédre és Könyörgésre kívül tagadhatatlanul a legérdekesebbek a krónikai jegyzések és kalendáriumok,

¹ *Ocskay Antal*: Régi magyar nyelvemlékek. I. Buda, 1838. 73—104 l.

de az utóbbiak a kor meghatározásában alig jöhetnek számításba, mert nyilván régibb eredetűek, a hónapok orvosi tanácsai közül a februáriusi és a márcziusi még a XII. századból származik. A krónikai följegyzések azok, a mik nyomra vezethetnek, köztük különösen a magyar királyok uralkodásának esztendő szerint való kimutatása, melynek írása alapvonásaiban egészen megegyezik a Halotti Beszéd és Könyörgés írásával, csak hogy valamivel kuszáltabb és rendtlenebb. Ebben a kimutatásban II. Endre 6 esztendeig uralkodik, így az összeállítás 1210-ben készült, minél a Halotti Beszéd és Könyörgés *kézírása* sem lehet koraibb. Igaz ugyan, hogy a Pray-codex a Nemzeti Muzeumban XII. századi kézirat gyanánt szerepel, hogy a Silvestre nagy Palaeographiája is annak vallja; de mind a két meghatározás Horvát Istvántól ered: a codex palaeographiai jelleme határozottan a XIII. századra mutat, a Halotti Beszéd és Könyörgés *kézírása* pedig egyenesen a *huszas* és *harminczas* évek közé esik. Fejérpataky mind a mellett valószínűnek tartja, hogy nyelvemlékünk mai alakjában valamely régibb, *talán XII-ik, vagy XI-ik századbeli szöveg másolata*. A codex helyére nézve meggyőződéseként csak az a közvetlen vonatkozás igazíthat, mely 1228. november 14-ről szól. A följegyzés előbb megemlíti, hogy *est az egyházat* Jakab, nyitrai püspök a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére e napon fölszentelte, aztán felsorolja a templomi ereklyéket, köztük a felső oltáron, in altari superiori a szent kereszt ereklyéjét. Ha tudnók, úgymond, hogy melyik volt ez a *haec ecclesia*, ez az egyház: a rejtvény rögtön meg lenne oldva? ¹

Békesi Emil. aztán szerencsésen reámutatott erre az egyházra, mely nem lehet más, mint a pozsonymegyei *Deáki* helység temploma. IX. Gergely pápa oklevele, melylyel a váczai és nyitrai püspököt a salaföldi szent Mária-egyház fölszentelésével megbízza és a Pray-codex fölszentelési jegyzéke, 1228. november 14-től egyúgyazon templomra vonatkozik: a templom czíme, fölszentelője és az ünnep napja mind a kettőben azonos. A salai föld pedig terra Sala, terra Wag, terra Sala supra Wag nem egyéb a mai Deákinál, a mint Ipolyi Arnold csaknem évről-évre szóló okiratokkal igazolja. Ide vezet az adat altare superius kifejezése,

¹ *Fejérpataky László:* Irodalmunk az Árpádok korában, Budapest, 1878. 17--21 l.

mert a deákibeli templom emeletes egyház levén, az emeleten felső oltára is volt; ide vezet a szent kereszt ereklyéjének kiemelése, melylyel a misekönyvbéli szent kereszt oltára éppen megegyezik; mert noha a följegyzés értelmében a felső oltárt Jakab, nyitrai püspök a szent György tiszteletére szentelte föl: de igen érthető, hogy ennek neve, az egyház szokása szerint, külön tartóban álló szent kereszt-ereklyéről, mint a legemlékezetesebb drágaságáról csakhamar átalakult. Ide vezet a codex benedek-rendi jelleme és a templom benedek-rendi volta, mert az a pápai levél szavaként a pannonhalmi monostor czelláinak, fiók-kolostorainak egyike volt. Ez fejtí meg, hogy a codex helyi imáiban a Boldogságos szűz mellett Keresztelő szent János is gyakran szerepel, mert a benczések különösen tisztelik vala; s ez fejtí meg, hogy a templomot a nyitrai püspök és nem az esztergomi érsek szenteli föl, a kinek egyházmegyéjébe tartozik, mert a szerzet az érseki hatóság alól ki volt véve, s a mostani érsekkel, *Róberttel* erőszakossága miatt viszályban is élt. Ide vezet végre a codex halottas följegyzései közt egy név, a *Sukár* neve, ki nem valami jeles ember, de éppen Deákiban igen nevezetes. Ezt a Sukárt 1214—1239 között úgy emlegetik az oklevelek, mint pozsonyi várnagyot és deákibeli birtokost, kivel jogtalan foglalásai és rakonczátlan zaklatásai következtében a pannonhalmiak örökös pörben állnak. Jól mondja Békesi, hogy jelentékenyebb eseménynek, minő a boldvamelléki monostor leégése, híre messzi eljut: de az ilyen közönségesebb embernek halála csak rokonai és szomszédai körében marad ismeretes. Ez a megemlékezés nemcsak a codex deákibeli eredetének vagy használatának kétségtelen erősségeül szolgál, de annak a bizonyosságául is, hogy az 1239-ben még az egyház kezében volt, sőt 1241-ben is, mert ebből a szomorú esztendőből följegyzí, hogy a kúnok¹ János feleségét megölték, *Sukár* feleségét elragadták . .

Ez a Deáki ott fekszik a mai Mátyusföld déli csúcsán, s már a pannonhalmi apátság legelső adományozott jószágai közt ott szerepel általánosabb Wág nevén. Ettől fogva két századon keresztül majd Wág, majd Wág fölötti Sala nevet visel; míg a XIII. század első felében, III. Incze okleveleiben, a Sala, vagy Sala-föld emelkedik érvényre. Már 1103-ban áll a Boldogságos szűz Mária tiszteletére szentelt egyháza. A tatárjárás után, szinte fél-

¹ *Bekesi Emil*: Figyelő, Budapest, 1877, 322—327 l.

századig, hallgat róla az írás, s a mikor 1296-ban újon megemlíti, *Monasterium Deakinak* nevezi. Tözsomszédságában van Taksony, régi kiváltságos egyházával, mely már a XIV. század elején érseki hatóság alá tartozik a főesperesi helyett; fél órányi távolságban tőle Sellye, IV. Béla korától, 1252-től a praemontrei rend kolostorával, mely hosszú ideig virágzik; körülötte palócz és orosz néppel, minek nyomai részint határai elnevezéseiben, részint az oklevelek adalékaiban mai nap is megkaphatók.

A deáki-monostori egyház emeletes egyház volt, szentély és kereszthajó nélkül, úgy, hogy mind a három hajója közvetlenül az oltárhajlékkal záródik, mintegy a legrégebb kereszttyén bazilikák alakjában, a hogyan kisebb falusi román egyházaink a X. század óta a XIII-ik századig épültek. Benne minden a Benedek-rend hagyományos építési modoráról beszél. De a legérdekesebb tulajdonsága, mondja Ipolyi, hogy a templom boltozata és födele alatt egy más hármás osztályú egyháza van, a mi arra mutat, hogy *kettős* rendeltetésű volt: *monostori* és *plébániai*, a míg a földszinten a nép, a hívek isteni tisztelete folyt, addig az emelet a szerzetesek számára szolgált, nem lakásul, hanem buzgólkodásokra, miről az oltárhajlékok boltozata, a padozat költséges volta, az áldozásra szükséges szent edények tartó helye, a felső oltár fölismerhető nyoma, az egykorú falfestmények töredékei s az oldalfalak közlekedő nyílásai és ülő fölkéi nyilván tanúskodnak.¹

A mikor mindezt ismerjük, a Pray-codex százhusz esztendő tudományos kutatásának sok eddig eldöntetlen kérdése könnyen megoldódik. Így kiegyenlíthetjük, a mit Ocskay Antal kiegyenlíteni nem tudott, hogy mikép van az, hogy némely misék benne szerzetes rendre, némelyek viszont plébániai egyházra utalnak? A deáki-beli templom kettős rendeltetésű lévén, melynek földszintjén a hívek, emeletjén a szerzetesek számára szolgáltattak misét, természetesen misékönyvének is kettős rendeltetésűnek kellett lennie. Megértjük, a mit ő megérteni nem tudott, hogy miként van az, hogy a misékönyvbéli praeparatio püspök-mondotta miséhez tartozik, az öltözetek és diszjelek szerint, a püspöki áldások mégis mindenütt hiányoznak, mert a régebb időben, habár általánosan az apátnoknak püspöki jelvényeket viselniök nem volt szabad, a mint

¹ *Ipolyi Arnold*: A m. t. Akadémia Emlékkönyvei. X. k. Pest, 1860. 11, 12, 15, 21, 23, 38, 39, 54, 59, 86, 87, 89 l.

ezt a codexben levő kánon is bizonyítja; némely királyi kolostorok, mint a benedek-rendiek, a pannonhalmi, pécsváradi monostor apátságai a magok alapító levelök szerint élhettek velök; a XII. század derekán éltek is.¹ A deákibeli kolostor pedig a pannonhalmi főapát fiókkolostora volt, hol maga is látogatóban, vagy perjel-helyettese cum eodem privilegio libertatis élhetett, hogy a pápai felhatalmazó levél ide találó kifejezésével szóljunk. Annyi bizonyos, hogy e misekönyv imádságaiban több helyen az apát szerepel, a mi nemcsak a deákibeli Mária-egyház benedekes jelleménél, de a misekönyv nyolczadik szakaszának rendelkezésénél fogva is teljesen összehangzó, mivel ez a Proprium missarum de Sanctis a Boldogságos Szűz ünnepein kívül különös figyelmet fordít Keresztelő szent János tiszteletére, kinek születése ünnepét nyolczadával, valamint fogantatása és fölvétele napját megüli, aztán szent Benedek tiszteletére, kinek márczius 21-én és július 11-én tart ünnepet, s általában ama szentek dicsőítésére, kiket különösen a Benedek-rend őriz vala kegyeletében. Mindez immár kétségtelenül megállapítható, s Deákival és a Benedekrenddel a legteljesebb összhangba hozható. A mellett azt is megértjük, egyszerűen és természetesen, a mit Horvát István oly önkényesen és erőszakosan magyarázott, hogy történeti följegyzései közt miként fordulhat elő Simon apát és Ponetus prépost? Nem kell azért Jászóra benedekes monostort építenünk, s ennek leégése után az újba praemontreieket telepítenünk, mert Deáki szomszéd-ságában, tőle félórányi távolban, feküdt a *sellyei* praemontrei kolostor, s ha az irogató benedekes barát bejegyezte a maga apátjának halálát, igen könnyen bejegyezhetette a szomszédja prépostjának elhunytát is. Országos eseményről, minő a boldvamelléki monostor elhamvadása lehetett, az ország bármily zugába, Deákiba is elvetődhetett a hír, hiszen szerzeteseink jártak-keltek országszerte, szanaszét. Sőt megértjük azt is, miként eshetett, hogy a taksonyi egyházat ugyanazon napon szentelték fel, mert itt nem a soroksári Dunaág mellett levő Taksony van szóban, hanem a *Deákiival határos Taksony*, melynek régi kiváltságos egyháza ismeretes.² Sőt azt

¹ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Budapest, 1893. II. kötet, 755 l.

² *Pauler Gyula*: (A magyar nemzet történetében. Budapest, 1893. I. k. 662 l.) Ehhez az egyházhoz fűzi a Pray-codexet, de a legkisebb alap nélkül,

hiszünk, alig tévedünk, ha az *abanji Széplak* helyett is ezen a vidéken, még pedig a Dunántúl kereskedünk, mert ennek a codexnek krónikája leginkább a Dunántul és a Benedek-rend eseményeiről értesül, melyekkel Deáki eredeténél és szerzeteseinél fogva szorosán összefügg. Tizenöt egyházi bejegyzése közt 7—8 egyenesen ide vonatkozik.¹ Valjon a codexbeli Széplak is, melynek egyházát 1143-ban az igen dicsőséges Géyza uralkodása alatt Martirius püspök fölszentelte, nem a *sopronmegyei* vagy *tolnamegyei* Széplak-é? Az ma is katolikus község, ez már csak pusztá, de határában egy régi templom romjai mai nap is láthatók. Valjon nem ez a templom-é az a benedekes egyház, melyet Róbert veszprémi püspök, később esztergomi érsek a XIII. század elején elpusztított s belőle a szerzeteseket elűzte, kiket aztán kárpótolni tartozott. Ismernünk kellene a templom czímét, jellegét, történetét, hogy a kérdésre határozott választ adhassunk; valamint ismernünk kellene Martirius püspök életét, hogy ebben az időben melyik egyházi megyének élén állt, hogy azonos-e azzal a Martirius püspökkel, ki az ötvenes évek második felében esztergomi érsek vala, előbb pedig állítólag egri püspök? Mi csak a kérdést vetjük fel valamely későbbi kutató számára. Mert mindez a deákibeli misekönyvre és korára még bővebb felvilágosítást vethetne, mert valóban meglepő, hogy mily híven találnak a codex történeti jegyzetei a kor és templom történetével.

A deákibeli Mária-egyházra vonatkozó oklevelek 1241-el megszakadnak. Ebben az esztendőben *Uriás* pannonhalmi apát említi meg abban a panaszos folyamodványában, mellyel régi jogait keresi, ismét Vág fölötti Salai birtokának nevezve. Ez az utolsó évszám, mondja Ipolyi, figyelmeztet, hogy a *tatárjárás*

mert az a két oklevél, melyre hivatkozik, *egyetlen* szóval sem emlékszik meg a templomról és annak czíméről, fölszentelőjéről és a fölszentelés napjáról.

¹ Az 1019: Dedicata est ecclesia S. Adriani nem egyéb, mint a *zalavári* sz. Adrian-egyház; az 1038: Dedicatum est monasterium S. Benedicti pedig nem más, mint a *pécsváradi* sz. Benedek-templom. S így tovább. 1030: Gerardus episcopus ordinatus, a mint Gellért legendája is tanítja, a *bakonybéli* remeteségből lesz püspök. 1036: Maurus episcopus est effectus, a mint oklevelek is erősítik. 1047: Bonipertus episcopus obiit. Mindakettő állítólag *pécsi* püspök. 1074: Interficiuntur episcopi Gerardus et Modestus; ez *veszprémi* püspök, a mint Koller véli. 1195: Desiderius abbas depositus est; ki mindenesetre valamely benedekes kolostor apátja. 1199: Buda sacerdos obiit. 1200: Daniel presbyter ordinatur; a mi mindkettő valószínűleg csak helyi esemény lehet.

koránál vagyunk. Valószínűleg ez a hely is elpusztult, mert tudomásunkra neve mintegy ötven évig nem fordul elő. Mire megint először találkozunk vele, már nevét egészen megváltoztatta, — és lehet, hogy a vidék és helység képe is teljesen megváltozott, — sem nem Vágnak, sem nem Salának, hanem Deákinak, még pedig monasterium Deákinak vagy Deáki-monostornak nevezi az okirat 1296-ban. S ime, a mit Ipolyi csak sejtéssel, föltevés szerint állít, a codex második husvétii táblája adatokkal erősíti. 1241-hez, a mely évből a deákibeli templom utolsó oklevele szól, ez a bejegyzés van vetve latinúl: a kúnok János feleségét megölték, Sukár feleségét elragadták . . . . S ez a rövid, töredékes jegyzet szomorúan hirdeti, hogy a tatárjárás vihara itt is végig tombolt, hogy az országból kitakarodó bosszús kúnok ölték és raboltak e vidéken, talán a tatárokkal, talán maguk, mert a benedekes barát csak őket említi meg. Annyi kétségtelen, hogy ez a dúlás a deákibeli kolostort, egyházat, sőt a vidék egész képét sem hagyta érintetlenül: csak nagy csend után támadhatott megint új élet!

A Halotti Beszéd és Könyörgés nyelvének is van egy saját-sága, az egyedül jellemző hangtani saját-sága, mely Deákiből Dunántúlra utal. Ez a *vel* rag *v*-jének magánhangzók között való elhagyása: *halalaal*, *kegilmehel*. Így ejti ma is a *göcseji* nyelvjárás Zalavármegyében, a Zala, Válicska és Kerka folyók közén, csakhogy a hiatus miatt közbeszúrt *j*-vel: *kegyelméjje*, *halálájje*. Ilyen vonása a *világbele*, *nugulmabeli*, melyhez hasonlóképpen mondják ma is a Göcsejben: *szobábele*, *pinczébele* ment. A mi már most Deáki megállapításával, s a dunántúli földterülettel való összefüggésével kétszeres jelentőségre emelkedik, mert a Göcsej illetékessége könnyen elképzelhető. Nagyon meglehet, hogy a szerzetes író Zalából került Pannonhalmára avagy Deákiba; vagy a Halotti Beszéd és Könyörgés Zalában készült s misekönyvünk példánya a zalai eredetűnek mása. Hiszen a mint az apáti törekvéseket feltüntető pannonhalmi, pécsváradi alapító oklevelek összetartozása a közös bevezetéssel bizonyítja, megvolt köztök az efféle összeköttetés.¹ Ilyen módon sok valószínűséggel kapcsolatot létesíthetünk legrégebb nyelvemlékünk s egyik mai nyelvjárásunk között.²

¹ *Horváth Mihály*: A keresztyénség megalapításának története Magyarországon. Budapest. 1878. 201—206.

² *Simonyi Zsigmond*: Magyar Nyelvőr. IX. 1880. 146 l.

Ám a kódex keletkezése és használata helyének szerencsés megtalálása a Halotti Beszéd és Könyörgés kora tekintetéből is fölötte fontos. Mert noha e nyelvemlékünket mai írásának jelleménél fogva a régibb kutatás, Horvát István és Döbrentei Gábor vizsgálatainak eredménye szerint 1171—1183 közé tette, s az újabb megállapodás Fejérpataky és Békesi érveinél fogva 1228-ra helyezi, vagy általánosabban a húszas évekbe: többen elismerik és kiemelik róla, hogy a XII-ik vagy éppen XI-ik századi szöveg másolata lehet. Ime, Deákiban oly egyház használta, mely keletkezését föl egészen a keresztyénség megalapításáig viszi vagy viheti. Mert kétségtelen, hogy ha ez a Salaföldi Wág addig egyházzal nem bírt is, úgy 1001 után, mikor a Benedek-rendiek birtokába jutott, bizonyosan nem sokára valaminő szerzetesi laka és egyháza épült, melyben a pannonhalmi anyakolostorból ide a gazdaság művelésére kiküldött szerzetesek megszálltak, hol ajtatosságukat végezték, sőt a néppel isteni tiszteletet tartottak, s mint térítők, ha kellett, ezen a vidéken szorgoskodtak. Azért a század vége felé már, 1090-ben itt a szerzetnek igen jó gyümölcsös kertjei és kolostorai voltak, a mint sz. László okiratából értesülünk, mi nyilván arra mutat, hogy a kerteket a régóta ott lakó vagy térítő szerzetesek ültették és gondozták. Tizenhárom évvel később pedig II. Pascál pápa okleveléből azt is tudjuk, hogy itt 1103-ban Sz. Mária-egyház állt, mely az egész XII. század folyamában ismeretes. Keletkezésének idejét ugyan nem bírjuk biztosan megállapítani; de Ipolyi előtt valószínűnek tetszik, hogy ha nem előbb, úgy legalább is azóta, a mióta e hely a benedekesek birtokába jutott, már állania kellett. Mert annyi bizonyos, hogy a XIII. század elején már annyira szűk volt, vagy éppen roskatag, hogy 1228 előtt javítani, vagy éppen újra építeni kellett; s mint ilyen, újra épült vagy kibővített templomot szentelte föl Jakab nyitrai püspök a pápa felhatalmazásából. Igaz ugyan, hogy az oklevelek, melyekre hivatkozunk, csak az egyházat emlegetik, s a szerzetesi kolostort nem; de az ily helyek elnevezésében akkor és különösen a pápai iratokban a leglényegesebb volt az egyháznak megemlítése, melyhez tartozott nemcsak a szerzetesi majorság, de az egész birtok. Az egyház képezi tehát itt is voltaképen a hely nevét, mint az ecclesia S. Mariae de Wag vagy Sala folyvást használatos kifejezése mutatja; s a szerzetesek eleinte igen szerény lakásának vagy majorságának külön megnevezése nem volt szükséges, mikor a

helyet és egyházat úgy is birták. S midőn IX. Gergely pápa itteni czellájukat megemlíti, teszi azért, mert most épen az újon épült és felszerelendő egyház szorosabb meghatározására vala szükség, hogy *milyen jellegű*; mondja tehát következetesen, hogy az a főmonostor egyik szűk kolostorának egyháza: una sit de monasterii cellis; miből egyszersmind az is kitűnik, hogy a szerzetesi laknak vagy cellának az új egyháznál jóval régiebbnek kellett lennie. S ha tekintetbe vesszük, hogy 1090-ben már oly híres gyümölcsösei és halastavai voltak a szerzetnek e helyen, hogy a királyi oklevél külön kiemeli, nem lehet kételkednünk azon, hogy tagjai itt laktak talán már azóta, mióta e kerteket ültették és nevelték, a mi néhány esztendő alatt meg nem történhetett: az idő igen sok valószínűséggel fölvihető 1001-ig. Az pedig kétségtelen, hogy a benedekes egyház szolgálatára benedekes papnak 1103-tól kellett itt laknia, mert a hol rendes templom állt, rendes isteni tiszteletnek is kellett folynia; s az az érdemes és dicsőséges rend, melynek nevéhez és munkásságához fűződik szent István után a térítés nagy műve, a magyar egyház megalapítása, csak a maga tagjára bízhatta azt.¹

Ime, már most nemcsak valószínű és elfogadható föltevessel, de hiteles és biztos adatokkal a Halotti Beszédet és Könyörgést oly egyházhoz köthetjük, melyről nyilván kimutatható, hogy szent István korától, de minden esetre Kálmán király idejétől, 1103-tól fogva fennállott és virágzott, melynek a szertartáshoz szükséges kellékekkel, s azok között kalendáriummal és misekönyvvel birnia kellett. Az egyházi élet és szolgálat e folytonosságánál fogva nem lehetetlen, hogy a Pray-codex egyes részei még a XI. századból erednek, hogy e Halotti Beszéd és Könyörgés eredeti szövege, ha nem is, a mint Döbrentei és Toldy gyanítja, még a szent István korabeli Szertartáskönyv maradványa, legalább, a mint Fejérpataky állítja, valamely XI-ik századi szöveg másolata; hiszen az az oklevelünk is, melyben a *ra-re* névrag *teljesebb* alakjában fordul elő, a XI. század közepéről, 1055-ből való: bár tővégi magánhangzóival azt bizonyítja, hogy tagadhatatlanul korábbi, mint nyelvemlékünk, melyből ezek már eltűntek: de nem sejtethjük, hogy a leíró barát nem újított-e rajta? Szláv kölcsön szavaira

¹ *Ipolyi Arnold:* A m. t. akadémia Évkönyvei. X. k. 1860. 21, 22, 32—36 l.

nézve sem érdektelen, hogy Deáki határában szláv népség lakozott, hogy a *milost, bratym, timnuc* még a keresztyénség első idejében, *az ó-szlovénből* jöttek át, eredeti alakjukban, minden illeszkedés nélkül . . .

. . . A százhusz esztendőös tudományos kutatás eredménye föltétlenül és kétségbevonhatatlanul tisztázza, hogy a Pray-codex a deákibeli fiók-kolostor tulajdona volt, így a Benedek-rend kebelében keletkezett; föltétlenül és kétségbevonhatatlanul tisztázza, hogy legelső magyar nyelvemlékünk, a Halotti Beszéd és Könyörgés a Benedek-rend örök érdeme és örök dicsősége, így a magyar irodalmat az ő alkotása nyitja meg! S ez a Pray-codex a maga egészében mai nap is kiadatlan. Pedig egyháztörténeti és egyházrégészeti adalékaiban talán még igen sok érdekes és jelentős vonása lehet, a mi egyes részeinek keletkezésére és a nemzet közművelődésére világot deríthet. Aztán mennyit fejtett azóta a magyar palaeographia, mennyit különösen a magyar nyelvtudomány, mióta az utolsó beható vizsgálat részint a codex írása jellemével, részint magyar beszéde és könyörgése nyelvének elemzésével tüzetesen foglalkozott: most mindkettő mennyi új következtetésre juthat! Mindezek oly érdekek, melyek végre a teljes codex kiadását követelik. S e kiadásnak joga és dicsősége elvitázhatatlanul azt a fényes és tiszteletre méltó rendet illeti meg, mely a magyar keresztyén szellemet először szóllaltatta meg sikeresen: mi örök büszkesége és örök emléke marad! E kiadásban, ha palaeographiai részére *Fejérpataky László*, egyháztörténeti részére *Czobor Béla*, a Halotti Beszéd és Könyörgés teljes feldolgozására *Simonyi Zsigmond*, *Szinnyei József* vagy *Halász Ignác* vállalkozik, irodalmunk oly munkával gazdagul, mely a mai magyar tudományosság magas színvonalához méltó lesz. A milleniumi nemzeti nagy ünnepre a Benedek-rend magának szebb emléket nem állíthatna. Története a magyar keresztyén szellem hirdetésében és terjesztésében ragyogott: milleniumi emléke e szellem legelső diadalmas és dicsőséges megnyilatkozásának kiadása legyen! Ha pedig a rend bármi okból maga nem vállalkozhatnék reá, a közoktatási kormánynak kellene megvalósítani az eszmét. Csak annyi bizonyos, hogy ennek a munkának az ezer esztendő ünnepének alkotásaiból nem volna szabad hiányoznia!

SZÉCHY KÁROLY.

